

علل جابه‌جایی

مرزهای ایران در ادوار مختلف تاریخی

حسین قهرایی

عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان

چکیده

مرزهای ایران همواره در طول تاریخ چند هزار ساله این کشور متغیر بوده است. بررسی اسناد و منابع تاریخی ایران نشان می‌دهد که این تغییر به حدی بوده است که نفوذ حاکمیت ملی گاهی بسیار فراتر از فلات ایران و زمانی فقط به بخش کوچکی از فلات محدود می‌شده است. مرزها حتی در سراسر مدت حاکمیت یک سلسله ثابت نبوده و نسبت به قدرت و ضعف زمامداران هر سلسله تغییر می‌کرده است. بدین معنی که با هر پیروزی و جنگی، مرزها گسترش می‌یافتند و برعکس با هر شکست، بخشی از اراضی از دست می‌رفت و مرزها به طرف هسته سیاسی آن سلسله عقب می‌نشستند.

نتایج حاصله که مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است نشان می‌دهد که عوامل مختلف جغرافیایی، سیاسی، نظامی، قومی و مذهبی در تغییر سرحدات ایران نقش مؤثری داشته است.

مقدمه

تعیین محل مرزها بر روی نقشه نشان می‌دهد که سرحدات ایران در ادوار مختلف تاریخی متغیر بوده است. البته در طول تاریخ چند هزار ساله ایران، مرزهای طبیعی^(۱) نقش مهمی در تعیین حدود کشور ایران داشته‌اند و اغلب مرزهای این کشور را تشکیل داده‌اند، چنانچه در شرق رود سند در شمال (از شمال شرقی تا شمال غربی) رودهای سیحون و جیحون، دریای خزر و کوههای قفقاز و در غرب رودهای دجله و فرات و در جنوب خلیج فارس و دریای عمان اکثراً مرزهای ایران را تعیین کرده‌اند.

هدف این پژوهش دستیابی به این پاسخ می‌باشد که چه علل و عواملی (خاصه جغرافیایی) در تغییر سرحدات ایران مؤثر بوده است؟

در زمینه مرزهای ایران مطالعاتی صورت گرفته که می‌توان از: مرزهای ایران (مخبر، ۱۳۲۴)، جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم (کیهان، ۱۳۱۱)، مرزهای ایران در دوران تاریخ (میرحیدر، ۱۳۵۵)، جغرافیای مفصل ایران،

جلد دوم (بدیعی، ۱۳۶۲). کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی (بیات، ۱۳۶۷) و نیز تألیفاتی که در زمینه اختلافات مرزی ایران و کشورهای همسایه است (۲)، نام برد.

بحث اصلی

تغییر مرزهای ایران در طول تاریخ چند هزارساله این کشور، متأثر از علل و عوامل مختلف جغرافیایی، سیاسی، نظامی، قومی، مذهبی و... بوده است که در ذیل به شرح آنها خواهیم پرداخت.

۱ - وجود جلگه‌های حاصلخیز بین‌النهرین، ماوراءالنهر و سند در اطراف فلات ایران

داده‌های طبیعی در سطح کره زمین یکسان و یکنواخت نیست و بدین جهت خاک مناسب، آب کافی و اقلیم مساعد سبب جذب و اسکان انسانها به خود می‌شود. این جذب در طول تاریخ باعث مهاجرتها و یا پیدایش جنگها برای تصاحب مناطق مساعد و زرخیز شده که اکثراً تغییر مرز دولتها را به همراه داشته است.

در سرزمین ایران نیز در دوره‌های مختلف تاریخی ما شاهد این وضعیت بوده‌ایم، چنانچه وجود سه جلگه حاصلخیز بین‌النهرین، ماوراءالنهر و سند در اطراف فلات ایران، خود عامل جاذبه برای سلاطین ایران از یک طرف و اقوام و دولتهای بیگانه از طرف دیگر بوده است که هر کدام در هر زمان از قدرت کافی بهره‌مند بودند، مرزهای خود را تا این نواحی گسترش می‌دادند.

۲ - موقع جغرافیایی ایران

در طول تاریخ، کشورهایی که موقع گذرگاهی یا پل ارتباطی داشته‌اند، همیشه محل برخورد فرهنگها و تمدنهای مختلف بوده و بزرگترین حوادث تاریخی را پشت سر گذاشته‌اند. از نمونه‌های بارز آن کشور ایران است که به واسطه موقع جغرافیایی خود، رابطی است بین سه قاره آسیا، اروپا و افریقا و پلی است بین تمدنهای شرق و غرب. این موقع جغرافیایی در وضع سیاسی و نوسانات مرزی این کشور همواره مؤثر بوده است. قرار داشتن ایران در مسیر جاده ابریشم و برخورد فرهنگها و تمدنهای رومی - یونانی از یک طرف و اقوام و قبایل آسیای مرکزی از طرف دیگر، تصرف نواحی شمال ایران توسط روسها برای دستیابی به خلیج فارس و دریای عمان و نیز عنوان پل پیروزی به ایران در جنگ دوم جهانی از طرف متفقین نمونه‌هایی از این موقعیت است.

۳ - تعارض مذهبی

یکی از علل عمده در تغییر مرزها، وجود تعارض بین دو فرقه مذهبی بوده است. ایران در عصر صفوی نمونه بارزی از این مورد است. چنانچه بعد از به قدرت رسیدن شاه اسماعیل صفوی، دولت عثمانی (سلطان سلیم اول) که از قدرت روزافزون مذهب شیعه احساس خطر می‌کرد، دست به اقدام نظامی زد و در محل جالدران با نیروهای شاه اسماعیل درگیر شد (۹۲۰).

حق) که متأسفانه از این زمان به بعد، تاریخ ما شاهد جنگهای خونین بین دو کشور و نوسان مکرر مرزهای غربی بوده است.

۴ - اقلیت‌های قومی و نژادی

وجود اقلیت‌های قومی و نژادی در سرزمین ایران، از عواملی است که در مقاطع مختلف تاریخی (خاصه زمانی که حکومت مرکزی دچار ضعف و ناتوانی می‌شد) در اثر قدرت‌طلبی برخی اقوام و یا تحریک آنها توسط بیگانگان، بخشهایی از سرزمین ایران جدا و تغییر مرزهای این کشور را به همراه داشته است.

از جمله بعد از قتل نادر و تزلزل حکومت مرکزی، سران اقوام و ایلات مختلف برای دستیابی به قدرت سر به شورش زده و به جز شمال خراسان و مرو که در دست شاهرخ افشار باقی ماند و نیز نواحی مرکزی، جنوب و جنوب غربی که تحت حاکمیت کریم خان زند درآمد، سایر بخشها به دست حکام و خانهای محلی افتاد^(۳) و نتیجتاً تغییراتی در مرزهای ایران پدید آورد.

از موارد دیگر می‌توان به جداشدن افغانستان در زمان محمدشاه قاجار که با تحریک و حمایت دولت انگلستان انجام گرفت اشاره کرد. همچنین بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، عناصر وابسته با حمایت بیگانگان سعی در جدایی منطقه کردنشین را داشتند که با اقدام سریع و به موقع رهبری این توطئه ختئی شد.

۵ - دفع نیروی نظامی تهدیدکننده

دفع نیروهای نظامی تهدیدکننده، عامل مؤثر دیگری در تغییر و گسترش سرحدات ایران بوده است. چنانچه تهدید نظامی دو کشور بابل و لودیبه باعث تغییر و گسترش مرزهای ایران به داخل این دو کشور، توسط کوروش شد.^(۴) همچنین خطر نظامی امپراطوری روم در زمان اشکانیان و ساسانیان و یا تهدیدات ناشی از خلفای عباسی در دوره اسلامی، باعث می‌شد که پادشاهان ایران هر گاه از توان کافی بهره‌مند بودند برای تقلیل نفوذ و یا محو قدرت نظامی دشمن، مرزهای خود را به داخل این مناطق گسترش می‌دادند.

۶ - دستیابی به جاذبه‌های مادی ومدنی

از علل دیگر تغییر مرزهای ایران، دستیابی به جاذبه‌های مادی و مدنی^(۵) بوده است که نقش مؤثری در گسترش سرحدات ایران در مقاطع مختلف تاریخی داشته است، چنانچه جاذبه‌های مادی و مدنی جلگه نیل باعث لشکرکشی شاهان هخامنشی به این نواحی شد. همچنین دستیابی به مقادیر عظیم طلا در معابد هند، باعث تصرف دهلی توسط سلطان محمود غزنوی، تیمور و نادرشاه شد.

نتیجه

مطالعه و بررسی مرزهای ایران در گذشته نشان می‌دهد که وجود

جلگه‌های حاصلخیز بین‌النهرین، ماوراءالنهر و سند در اطراف فلات ایران، موقع جغرافیایی ایران و عوامل مختلف سیاسی، نظامی، قومی، مذهبی و نیز جاذبه‌های مادی و مدنی در تغییر مرزهای ایران مؤثر بوده است. همچنین مرزهای ایران، هر کجا با عوارض طبیعی مانند رودخانه، کوه و دریا منطبق بوده، کمتر دچار تغییر و جابه‌جایی شده است، ولی در سایر نقاط مسیر مرزها تقریبی^(۶) است و تغییر و جابه‌جایی بیشتری داشته است.

منابع و مآخذ

- ۱- بدیعی، ربیع، جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، انتشارات اقبال، ۱۳۶۲.
- ۲- بیات، عزیزاله، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- ۳- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، نشر مرکز، ۱۳۷۲.
- ۴- شمیم، علی اصغر، از نادر تا کودتای رضاخان میرپنج، چاپ چهارم، انتشارات مدبر، ۱۳۷۵.
- ۵- کیهان، مسعود، جغرافیای مفصل ایران، جلد دوم، تهران، ۱۳۱۱.
- ۶- گبرشمن، رومن، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، چاپ هفتم، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- ۷- ماری‌کخ، هاید، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجیبی، انتشارات کارنگ، ۱۳۷۶.
- ۸- محمودآبادی، سیداصغر، کوروش و مرزهای دفاع استراتژیک، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان (علوم انسانی)، جلد هفتم، شماره‌های ۱ و ۲، زمستان ۱۳۷۴.
- ۹- منخیر، محمدعلی، مرزهای ایران، تهران، ۱۳۲۴.
- ۱۰- میرجعفری، حسین، تاریخ تیموریان و ترکمانان، انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۵.
- ۱۱- میرحیدر، دره، مرزهای ایران در دوران تاریخ، چاپ دوم، تهران، ۱۳۵۵.

پاوقی

۱) توجه به این نکته ضروری است که این حکومت‌ها و یاد و لنتها هستند که عوارض طبیعی را به عنوان مرز مشخص می‌کنند و از جنبه سیاسی و دفاعی آن بهره‌مند می‌شوند. این که این عوارض در طبیعت به منظور مرز وجود آمده باشد، زیرا چه بسا عوارض طبیعی فراوانی در طبیعت یافت می‌شود که هیچگاه مورد استفاده سیاسی قرار نگرفته است.

۲) از جمله: بررسی تاریخی اختلاف مرزی ایران و عراق (وزارت امور خارجه، ۱۳۶۷)، روابط ایران و عراق مسئله اروندرود (هاتف، ۳۷۱)، اختلاف دولتمن ایران

و افغانستان در مورد رود هیرمند (وزارت امور خارجه، ۱۳۷۱).
۳) احمدخان درانسی در قندهار و هرات، سخنانهای بلوچ در بلوچستان و ایلات سند و بالاخره حکام افغان در شمال غربی.

۴) برای توضیح بیشتر رجوع شود به مقاله کوروش و مرزهای دفاع استراتژیک، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، شماره ۱ و ۲.

۵) جاذبه‌های مدنی نظیر دستیابی به علوم و فنون و بهره‌گیری از صنعت‌گران و کارشناسان سایر ملل، چنانچه کوروش و داریوش برای احداث کاخ پاسارگاد و تخت جمشید از صنعتگران و کارشناسان مصری، لیدیایی، یونانی، ساردیان و بابلیان استفاده کردند (برای توضیح بیشتر رجوع شود به کتاب: از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجیبی، نشر کارنگ، ۱۳۷۶، صص ۹۴-۸۹).

۶) تسفایتهای موجود بین نقشه‌ها و مدارک تاریخی مؤید تقریبی بودن اینگونه مرزهاست.